

Міністерство освіти і науки України

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Кафедра історії Східної Європи

“ЗАТВЕРДЖУЮ”

Проректор з науково-педагогічної
роботи

_____
“ _____ ” _____ 20__ р.

Робоча програма навчальної дисципліни

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В ІСТОРІЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

рівень вищої освіти бакалавр _____

галузь знань історія та археологія - 032 _____
(шифр і назва)

спеціальність _____
(шифр і назва)

освітня програма _____
(шифр і назва)

спеціалізація _____
(шифр і назва)

вид дисципліни за вибором _____
(обов'язкова / за вибором)

факультет історичний _____

2020 / 2021 навчальний рік

Програму рекомендовано до затвердження Вченою радою історичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

“ _____ ” _____ 20__ року, протокол №__

РОЗРОБНИКИ ПРОГРАМИ: Єремєєв Павло Вікторович, канд. істор. наук, старший викладач кафедри історії Східної Європи

Програму схвалено на засіданні кафедри історії Східної Європи

Протокол від “ ____ ” _____ 20__ року № ____

Завідувач кафедри історії України

_____
(підпис)

Духопельников В. М.
(прізвище та ініціали)

Програму погоджено методичною комісією історичного факультету

Протокол від “ ____ ” _____ 20__ року № ____

Голова методичної комісії

_____
(підпис)

Тумаков О.І.
(прізвище та ініціали)

ВСТУП

Програма навчальної дисципліни «Православна Церква в історії Східної Європи» складена відповідно до освітньо-професійної програми підготовки бакалавра

спеціальності історія та археологія - 032

Предметом вивчення навчальної дисципліни є історія Православної Церкви у Східній Європі в період від розповсюдження православного християнства в регіоні до сьогодення.

Програма навчальної дисципліни складається з таких розділів:

Розділ 1. Історія Православної Церкви на Сході Європи як наукова проблема

Розділ 2. Православна Церква на теренах Східної Європи (від Середньовіччя до початку ХХ ст.)

Розділ 3. Православна Церква на теренах Східної Європи у ХХ – на початку ХХІ ст.

1. Опис навчальної дисципліни

1.1. **Мета** викладання навчальної дисципліни: вивчення історії Православної Церкви на теренах Східної Європи в широкому міждисциплінарному контексті, висвітлення характеру переплетення в історичному процесі релігійних, політичних, соціально-економічних та культурних процесів на прикладі історії православ'я в регіоні, ознайомлення з новітніми методологічними підходами до аналізу історичних джерел з релігійної історії Східної Європи.

1.2. Основні **завдання** вивчення дисципліни:

- ознайомитися з сучасними теоріями, концепціями та підходами щодо історії Православної Церкви на території Східної Європи;
- засвоїти базові навички роботи з історичними джерелами у сфері історії Православної Церкви на теренах Східної Європи;
- зрозуміти, яким чином історія Православної Церкви стає засобом свідомих чи несвідомих маніпуляцій, як особисті релігійні та політичні симпатії дослідників впливають на специфіку його дослідження.

1.3. Кількість кредитів: 3 – денне

1.4. Загальна кількість годин: 90 – денне

1.5. Характеристика навчальної дисципліни
за вибором
Денна форма навчання

Рік підготовки
2-й
Семестр
3-й
Лекції
28 год.
Практичні, семінарські заняття
год.
Лабораторні заняття
год.
Самостійна робота
62 год.
Індивідуальні завдання

1.6. Заплановані результати навчання

Згідно з вимогами освітньо-професійної (освітньо-наукової) програми студенти повинні досягти таких результатів навчання:

знати:

- методологічні засади вивчення історії релігійного життя на теренах Східної Європи;
- сучасні наукові методи критики джерел з історії Православної Церкви Східної Європи;
- найважливіші події, явища та процеси в історії церковного життя регіону;
- основні напрямки сучасних наукових дискусій стосовно історії Православної Церкви на Сході Європи;
- яким чином історія Православної Церкви на території Східної Європи стає засобом свідомих чи несвідомих суспільно-політичних та конфесійних маніпуляцій, яке місце займає історія православ'я в сучасній історичній політиці та політиці пам'яті.

вміти:

- застосовувати сучасні історичні, релігієзнавчі, соціологічні концепції для аналізу історії Православної Церкви на теренах Східної Європи;
- аналізувати джерела з історії Православної Церкви на території Східної Європи;
- логічно мислити і викладати свою точку зору, коректно використовувати терміни та поняття з історії християнства, вести аргументований діалог та наукову полеміку.

2. Тематичний план навчальної дисципліни

Розділ 1.

Історія Православної Церкви на Сході Європи як наукова проблема

Тема 1. Вступ. Предмет і завдання курсу.

Ключові поняття курсу (Церква, християнство, православ'я, Східна Європа, київське християнство), їхня багатозначність. Маніпулювання термінами як засіб конструювання соціального простору. Термінологічна проблема у дослідженні та описі історії релігії.

Тема 2. Історіографія та джерела з історії Православної Церкви на Сході Європи

Основні етапи дослідження історії Православної Церкви на території Східної Європи. Вплив культурних тенденцій різних епох (Просвітництво, романтизм тощо), зміни домінуючих у науці методологічних підходів, особистих суспільно-політичних та релігійних поглядів істориків на специфіку висвітлення історії православ'я. Джерела з історії Православної Церкви на Сході Європи.

Тема 3. Методологічні проблеми дослідження історії Церкви

Історія релігії в контексті дискусій стосовно принципів «методологічного атеїзму», «методологічного агностицизму» та «методологічного лудизму». Можливості застосування феноменологічного підходу до вивчення історії Церкви. Світська та конфесійна історіографія: чи можлива взаємодія?

Розділ 2. Православна Церква на теренах Східної Європи (від Середньовіччя до початку XX ст.)

Тема 4. Найдавніші свідчення про християнство на Сході Європи. Православна Церква в Київській Русі.

Перші свідчення про християнство на теренах Східної Європи. Початок розповсюдження християнства серед східних слов'ян. Хрещення Русі: історичні джерела та історіографічні дискусії. Православна Церква у Київській Русі: організаційні структури, зв'язок з князівською владою, культура та інтелектуальні рухи, духовне життя. Народна релігійність та сучасні дискусії щодо концепції «двовір'я».

Тема 5. Православна Церква на теренах Східної Європи у середині XIII – середині XVI ст.

Православна Церква та монголи. Релігійна політика Данила Галицького: спроба зближення з Римом. Переміщення центру Київської митрополії на північний схід та тенденції до її розділення. Флорентійська унія та остаточний розподіл Київської митрополії. Православна Церква на теренах Польського королівства та Великого князівства Литовського. Православ'я у Московському князівстві. Єретичні рухи (стригольники, жидовствующі). Поширення чернецтва, дискусії осифлян та несіяжателів. Ісихазм та його вплив на Православну Церкву.

Тема 6. Православна Церква у Східній Європі на початку ранньомодерної доби.

Процеси конфесіоналізації та соціального дисциплінування. Православ'я у Речі Посполитій: виклики та можливості. Берестейська унія, її вплив на релігійні процеси на території України та Білорусії. Діяльність Петра Могилы, її оцінки в історіографії. Православна Церква в умовах Хмельниччини та Руїни. Релігійне життя у Московському царстві. Поширення влади Московського патріарха на Київську митрополію.

Тема 7. Синодальний період в історії Російської православної церкви.

Спроби уніфікації та дисциплінування. Релігійна політика російських імператорів та зміни ролі православ'я у легітимізації монархії. Дискусії щодо Церкви як «служниці держави». Православна Церква та Просвітництво: протистояння чи взаємодія? Західні впливи у православній теології та дискусії щодо «вавилонського полону» православного богослів'я. Народна релігійність у XVIII – на початку XX ст. Православ'я та греко-католицизм.

Розділ 3

Православна Церква на теренах Східної Європи у XX – на початку XXI ст.

Тема 8. Православна Церква в 1917 – 1921 рр.

Церква військово-політичні сили на Сході Європи у 1917 – 1921 рр. Відновлення патріаршества в Москві. Боротьба за українську автокефалію.

Тема 9. Православна Церква у 1920 –і – 1930-і рр.

Політика радянської влади щодо Православної Церкви. Церковні розколи. Православ'я на території Польської республіки.

Тема 10. Православна Церква в часи Другої Світової війни та післявоєнні роки.

Позиція православних ієрархів стосовно війни. Зміна політики радянського керівництва щодо Церкви. Православна Церква на територіях, окупованих нацистською Німеччиною та її союзниками. Боротьба радянської влади з УГКЦ та «підпільна Церква». Православ'я в СРСР після Другої світової війни.

Тема 11. Православна Церква на сході Європи після розпаду СРСР.

Православна Церква в нових історичних умовах. Церква та «виклики сучасності». Модернізм, консерватизм та фундаменталізм у сучасному правосав'ї. Православ'я в сучасній Україні: церковно-політичний та богословський виміри. Томос про автокефалію ПЦУ.

4. Структура навчальної дисципліни

Назви розділів і тем	Кількість годин					
	денна форма					
	усього	у тому числі				
		л	п	лаб.	інд.	с. р.
1	2	3	4	5	6	7
Розділ 1. Історія Православної Церкви на Сході Європи як наукова проблема						
Тема 1. Вступ. Предмет і завдання курсу.	10	2				8
Тема 2. Історіографія та джерела з історії Православної Церкви на Сході Європи	10	4				6
Тема 3. Методологічні проблеми дослідження історії Церкви.	10	4				6
Разом за розділом 1.	30	10				20
Розділ 2. Православна Церква на теренах Східної Європи (від Середньовіччя до початку ХХ ст.).						
Тема 4. Найдавніші свідчення про християнство на Сході Європи. Православна Церква в Київській Русі.	5	2				3
Тема 5. Православна Церква на теренах Східної Європи у середині ХІІІ – середині ХVІ ст.	5	4				1
Тема 6. Православна Церква у Східній Європі на початку ранньомодерної доби.	10	2				8
Тема 7. Синодальний період в історії Російської православної церкви.	10	2				8
Разом за розділом 2.	30	10				20
Розділ 3. Православна Церква на теренах Східної Європи у ХХ – на початку ХХІ ст.						
Тема 8. Православна Церква в 1917 – 1921 рр.	5	4				1
Тема 9. Православна Церква у 1920 –і – 1930-і рр.	5	2				3
Тема 10. Православна Церква в часи Другої Світової війни та післявоєнні роки.	10	2				8

Тема 11. Православна Церква на сході Європи після розпаду СРСР	10	4				6
Разом за розділом 3.	30	12				18
Усього годин	90	32				58

5. Теми семінарських (практичних, лабораторних) занять
Навчальним планом не передбачено.

6. Самостійна робота

№ з/п	Назва теми, вид роботи	Кількість годин	Форма контролю
		денне	
1	Церковне право у Київській Русі (опрацювання наукової літератури з теми)	5	Співбесіда
2	Історія Галицької митрополії (1302 – 1401) (опрацювання наукової літератури з теми)	5	Співбесіда
3	Рух стригольників: джерела та історіографічні дискусії (опрацювання наукової літератури з теми)	10	Співбесіда
4	Єретичні ідеї Матвія Башкіна та Феодосія Косого (опрацювання наукової літератури з теми)	10	Співбесіда
5	Релігійна політика російських імператорів (опрацювання наукової літератури з теми)	5	Співбесіда
6	Історія старообрядництва як окремої релігійної течії (опрацювання наукової літератури з теми)	5	Співбесіда
7	Діяльність Російської Православної Церкви за кордоном (опрацювання наукової літератури з теми)	8	Співбесіда
8	Церковне життя православних українців у діаспорі (опрацювання наукової літератури з теми)	10	Співбесіда
	Разом	58	

7. Індивідуальні завдання

Навчальним планом не передбачено.

8. Методи навчання

Лекція.

9. Методи контролю

Залік.

10. Розподіл балів, які отримують студенти

Приклад для дворівневої системи оцінювання

Поточний контроль та самостійна робота										Разом	Дворівнева система оцінювання	Сума
Розділ 1			Розділ 2			Розділ 3				40	60	100
T1	T2	T3	T4	T5	T6	T8	T9	T10	T11	40	60	100
5	5	5	5	5	5	5	2	2	1			

T1, T2 ... T12 – теми розділів.

Білет за дворівневою системою оцінювання включає 2 питання. Перше питання - 30, друге – 30 балів. Всього – 60 балів.

Шкала оцінювання

Сума балів за всі види навчальної діяльності протягом семестру	Оцінка за національною шкалою	
	для чотирирівневої шкали оцінювання	для дворівневої шкали оцінювання
90 – 100	відмінно	зараховано
70-89	добре	
50-69	задовільно	
1-49	незадовільно	не зараховано

11. Рекомендоване методичне забезпечення

Базова література

Діанова Н. Історія релігії та церкви в Україні. Навчальний посібник до спеціального курсу для студентів історичного факультету. Частина перша: IX - XIX ст. – Одеса: Астропринт, 2006.

Історія православної церкви в Україні: Збірка наукових праць / П. Яроцький, С. Головащенко, В. Климов. Київ: Четверта хвиля, 1997.

Історія релігії в Україні: навч. посібник / за ред. А. Колодного, П. Яроцького. Київ, 1999.

Общая история Церкви: учебное пособие для вузов. В 2 томах / Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова (МГУ); ист. ф-т ; [сост., отв. ред. В.В. Симонов]. Москва: Наука, 2017.

Допоміжна література

Акишин С. Митрополит Исидор Киевский (1385/1390–1463). Екатеринбург : Екатеринбургская духовная семинария, 2018.

Алексеев А. Религиозные движения на Руси последней трети XIV — начала XVI в.: стригольники и жидовствующие. Москва: «Индрик», 2012.

Асмус В. К оценке богословия святителя Петра Могилы, митрополита Киевского // Богословский сборник. Вып.10. М. ПСТБИ. 2002. С. 224-241.

Беглов А. Епископат Русской Православной Церкви и церковное подполье в 1920 – 1940-е гг. // Альфа и Омега. 2003. № 1 (35). С. 138-141.

Беляев Л., Чернецов А. Русские церковные древности: археология христианских древностей средневековой Руси : учебно-методическое пособие к лекционному курсу, Институт археологии Российской академии наук, 1996

Брайчевский М. Утверждения христианства на Руси. Київ: Наукова думка, 1988.

Бремер Т. Церква та імперія. Нариси історії російського православ'я. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2018

Верт П. Православие, инославие, иноверие. Москва: Новое литературное обозрение, 2012.

Вишленкова Е. Заботясь о душах подданных: религиозная политика в России первой четверти XIX века. Саратов, 2002.

Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941-1944 рр.). Полтава, 1997.

- Гайденко П. Священная иерархия Древней Руси (XI–XIII вв.): Зарисовки власти и повседневности. Москва: Университетская книга, 2014.
- Говорун К. Мета-еклезіологія: хроніка самоусвідомлення Церкви. Київ: Дух і Літера, 2018.
- Голубинский Е. История Русской Церкви. 4 тт. Москва, 1880-1900.
- Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. Вінніпег – Мюнхен – Детройт, 1962.
- Єремєєв П. Герменевтичне коло та (не)можливість політкоректності: термінологічна проблема у дослідженнях з історії релігії // Науковий щорічник «Історія релігій в Україні». Львів: «Логос», 2019. Вип. 29. С. 3-17.
- Живов В. Из церковной истории времен Петра Великого: Исследования и материалы. Москва: Новое литературное обозрение, 2004.
- Живов В.М. Разыскания в области истории и предыстории русской культуры. Москва, 2002.
- Історія релігії в Україні: у 10-ти тт. / Редкол.: А. Колодний (голова) та ін. Київ: Укр. Центр духовної культури, 1996-1998.
- Карташев А. История Русской Церкви. Москва: Изд.во Эксмо, 2005.
- Кондаков Ю.Е. Либеральное и консервативное направления в религиозных движениях в России первой четверти XIX века. СПб., 2005.
- Концевич И. Стяжание Духа Святого в путях древней Руси. Москва: Издательский отдел Московского Патриархата, 1993.
- Левин И. Двоеверие и народная религия в России / пер. с англ. А. Топоркова и З. Исидоровой. Москва: Индрик, 2004.
- Макарий (Булгаков), митр. История Русской церкви. 12 т. СПб, 1883.
- Митрохин Н. Русская православная церковь: современное состояние и актуальные проблемы. Москва: Новое литературное обозрение, 2005.
- Михайлов А. Аналитический язык описания Православия «синодального» периода: ключевые концепты анализа «господствующего» исповедания в модернизирующейся Российской империи // Религиозные традиции Европы и современность: изучение и преподавание в российских и зарубежных университетах : сборник научных и научно-методических статей / под ред. Д. И. Польшанного. Иваново, 2011. С.199 – 209.
- Никольский Н. История русской церкви. 3-е изд. Москва: Политиздат, 1983.
- Огієнко І. Українська церква: Нариси з історії Української православної церкви. У 2-х т. Київ, 1993.
- Охотина Н. Русская церковь и монгольское завоевание (XIII в.) // Церковь, общество и государство в феодальной России: Сб. статей. Москва: Наука, 1990. С. 67–84.
- Пашенко В. Держава і православ'я в Україні: 20-30-ті роки ХХ ст. Київ, 1993.
- Пашенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940– початок 1990-х рр. Полтава: АСМІ, 2005.
- Петрушко В. И. История Русской Церкви с древнейших времен до установления патриаршества: учеб. пособие. Изд. 2-е. Москва: Изд-во ПСТГУ, 2007.
- Плигузов А. О размерах церковного землевладения в России XVI века // История СССР. 1988. № 2. С. 157–163.

- Плохий С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Листопад 2005. Київ: Критика, 2005.
- Поспеловский Д. Русская православная церковь в XX в. Москва, 1995.
- Пушкарев С. Историография Русской Православной Церкви. Нью-Йорк, 1975.
http://yakov.works/libr_min/16_p/ush/karev_0.htm
- Ричка В. Anni Mundi: народження християнської країни // Український історичний журнал. 2013. № 5.
- Ричка В. М. Володимир Святий в історичній пам'яті. Київ: Скіф, 2012.
- Русское православие: вехи истории / Науч. ред. А. Клибанов. Москва: Политиздат, 1989.
- Синицына Н. Третий Рим: истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV-XVI вв.) / РАН. Ин-т рос. истории, Междунар. семинар "Da Roma alla Terza Roma". Москва : Индрик, 1998.
- Смилянская Е. Б. Волшебники, богохульники, еретики в сетях российского сыска XVIII века. Москва: Ломоносовъ, 2016.
- Солнцев Н. «История русской церкви» Е.Е. Голубинского: теоретические основы и историографическое значение. Монография. – Нижний Новгород: Изд-во ННГУ, 2010.
- Солнцев Н. Провиденциальная историческая концепция в трудах русских историков-клириков XVIII-XIX веков. Нижний Новгород: Изд-во ННГУ, 2005.
- Толстой Н. Очерки славянского язычества. Москва, 2003.
- Фирсов С. Была ли церковь служанкой государства? // Историческая экспертиза. 2015. № 4-5. С. 154–161.
- Фирсов С. Русская Церковь накануне перемен (конец 1890-х – 1918 гг.). Москва: Сибирская благовонница, 2013.
- Флоровский Г. Пути русского богословия. Париж, 1937.
- Фомина, Т. Епископская власть в домонгольской Руси: истоки, становление, развитие. Москва: Университетская книга, 2014.
- Фриз Г. Губительное благочестие: Российская церковь и падение империи / Сост., вступит. статья, коммент. П. Г. Рогозного; пер. с англ. А. Глебовской, М. Долбилова. СПб.: Изд. Европейского университета. 2019.
- Цыпин В. Церковное право: Курс лекций. Москва: Круглый стол по религиозному образованию в Русской Православной церкви, 1994.
- Шапошников Л. Консерватизм, модернизм и новаторство в русской православной мысли XIX – XXI веков. СПб.: Изд-во С.-Петербур. Ун-та, 2006.
- Шліхта Н. Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр. Харків: Акта, 2011.
- Эткинд А. Хлыст. Секты, литература и революция. – М., 1998.
- Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. Київ: Критика, 2002.
- Яковенко Н. У пошуках Нового неба: Життя і тексти Йоаникія Галятовського. Київ: Laugus, 2016.
- Яременко М. Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII столітті. Львів: В-во УКУ, 2017.

Bushkovitch B. Religion and Society in Russia: The Sixteenth and Seventeenth Centuries. New York Oxford: OXFORD UNIVERSITY PRESS, 1992.

Freeze G. Handmaiden of the State? The Orthodox Church in Imperial Russia Reconsidered // Journal of Ecclesiastical History. 1985. № 36. P. 82–102.

Freeze G. Russian Orthodoxy and Politics in the Putin Era // Carnegie Task Force on U.S. Policy toward Russia. https://carnegieendowment.org/files/2-14-17_Gregory_Freeze_Russian_Orthodoxy.pdf

Geraci R., Khodarkocsky M. Of Religion and Empire: Missions, Conversion, and Tolerance in Tsarist Russia. Ithaca: Cornell University Press. 2001.

Kalkandjieva D. Orthodoxy and Nationalism in Russian Orthodoxy // St Vladimir's Theological Quarterly 57:3-4 (2013) 281–303.

Wirthschafter E. Religion and Enlightenment in Catherinian Russia. The Teaching of Metropolitan Platon. NIU Press, DeKalb, 2013.

Посилання на інформаційні ресурси в Інтернеті, відео-лекції, інше методичне забезпечення

<http://relig-library.pstu.ru/modules.php?name=r-30> (Бібліотека релігієзнавства та російської релігійної філософії. Видання XVIII – початку XX ст.)

https://azbyka.ru/otechnik/Istoriya_Tserkvi/ (Велика підбірка повнотекстових книги з історії Церкви)

http://az.lib.ru/janr/index_janr_13-1.shtml (Література та джерела з історії релігійних рухів, переважно, російського релігійного життя на межі XIX – XX ст.)

<http://www.rsl.ru/ru/s97/s339/> (Електронний каталог Російської державної бібліотеки. Деякі видання знаходяться у відкритому доступі)

<http://www.portal-credo.ru/site/?act=lib&id=197> (Бібліотека порталу Credo.ru)

<http://orthodox.org.ua/> (Офіційний сайт Української Православної Церкви)

<https://www.pomisna.info/uk/> (Офіційний сайт Православної Церкви України)

<http://new.cerkva.info/> (Офіційний сайт Української Православної Церкви Київського Патріархату)

www.patriarchia.ru (Офіційний сайт Руської Православної Церкви)

Інформаційні ресурси

1. Мультимедійний проєктор